

*Покровська І. Л.,**доктор філологічних наук, доцент,**завідувач кафедри тюркології**Інституту філології**Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Емірмзаєва А. С.,**асистент кафедри тюркології**Інституту філології**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ МОВИ

Анотація. Кримськотатарська мова формувалася протягом декількох століть у два етапи: давня (з XIII–XIV ст.) і середня мова (з XV–XX ст.) Надпотужний вплив на кримськотатарську мову спостерігався з боку арабської мови, згодом – із боку османської й інших тюркських мов. Стаття присвячується питанню формування та становлення кримськотатарської мови; значна увага відводиться саме абетці. Виділено й проаналізовано фонетичні, морфологічні особливості кримськотатарської мови (qırımtatar tili).

Ключові слова: кримськотатарська мова, писемність, фонетичні, морфологічні особливості, лексико-семантичні зміни.

Постановка проблеми. Особливу актуальність має питання становлення та використання давньої кримськотатарської писемності, починаючи з XIII століття й до початку XX ст. Останні сто років увагу більшості таких дослідників, як Н. Абдулваапов, І. Кая, А. Меметов, А. Одабаш привертає той факт, що давня кримськотатарська писемність насамперед пов'язана з кримськотатарською середньовічною літературою. Саме в цю епоху кримськотатарська мова набула апогею свого розвитку. У нашій роботі вперше досліджується специфіка давньої кримськотатарської мови.

Метою статті є необхідність надати загальну інформацію щодо кримськотатарської мови на зазначених етапах розвитку, розкрити та показати зв'язок з іншими мовами, звернути увагу на характерні для кримськотатарської мови особливості.

Об'єктом дослідження є лексичні одиниці кримськотатарської мови XIII – початку XX ст., **предметом** дослідження – графічні, фонетичні та морфологічні особливості зазначених лексем кримськотатарської мови.

Виклад основного матеріалу. Кримськотатарська мова належить до тюркської мовної групи алтайської сім'ї. Разом із татарською, башкирською, казахською та киргизською утворює кипчакську підгрупу. Кримські татари, як і значна частина інших тюркських народів, у своєму історичному розвитку користувалися системою письма, що сформувалася на основі кількох різних писемностей.

1. Орхон-енісейська писемність (давньотюркське рунічне письмо, або стародавня писемність). Починаючи з VI по VIII ст. тюркські народи користувалися цією писемністю, що застосовувалася в Центральній Азії для записів тюркськими мовами в VIII – X ст. і за формою знаків нагадували написи Західної Європи, тобто німецькі руни (кілька рун збігаються, мають близьке фонетичне значення) [3, с. 10].

2. Уйгурська писемність. З X до XV ст. частина тюрків (Східний Тюркістан і Середня Азія) користувалися уйгурською писемністю [3, с. 3].

3. Арабська писемність. Починаючи з VIII ст., підкорившись арабам і прийнявши іслам, тюрки повністю (з деякими особливостями) переймають арабську писемність. У середині XIII ст. починає формуватися саме давня кримськотатарська писемність на основі арабської та перської абеток. Кримські татари використовували цю писемність до 1929 р. [2, с. 4].

4. Латиниця. Після 1929 р. упродовж 10 років кримські татари використовували латинське письмо.

5. Кирилиця. Починаючи з 1938 р. і до нашого часу кримські татари використовують писемність, яка сформувалася на основі кириличної абетки.

6. Латиниця. У 1990-х рр. розпочався поступовий перехід кримськотатарської мови на нову латинську абетку, в основі якої лежав турецький алфавіт. У 1997 р. новий варіант латинської абетки офіційно затвердила Верховна Рада АР Крим [6, с. 9]. Проте писемність кримських татар навіть після цього продовжувала ґрунтуватися переважно на кирилиці. Останні роки знову активно почали підіймати питання переходу кримськотатарської мови на латиницю, зроблені перші кроки в цьому напрямку [7].

Кримськотатарська мова, маючи давні писемні, орфографічні й літературні традиції, протягом століть не залишалася осторонь впливу інших мов, які не належать до тюркської групи. Унаслідок впливу арабської, перської, грецької, російської й інших мов постійно поповнювалося її лексичне багатство [5, с. 9]. Історична спадщина кримськотатарської мови, що створювалася сотні років, була написана арабським письмом.

Арабські літери пишуться справа наліво. У цьому письмі немає великих і маленьких літер, вони не виділяються окремо. Кримські татари підлаштовували арабське письмо під систему звуків своєї мови, кілька разів робили виправлення (проводили мовну реформу) (таблиця 1) [3, с. 4].

У давній кримськотатарській абетці налічується 33 літери, з яких 24 мають чотири форми з'єднання (таблиця 1), а решта – 7 (таблиця 2) – сім. [1, с. 6].

У давній кримськотатарській писемності можна виділити деякі найважливіші особливості. У давній кримськотатарській абетці, яка сформована на основі арабської абетки, є 8 літер, які за вимовою не зовсім відповідають кримськотатарській мові та використовуються лише в запозичених словах. Можна виділи-

ти літери, які можуть уживатися тільки в арабських запозиченнях: ط ظ ح ذ ص ض ث ع. Такі дослідники давньої (тобто середньої кримськотатарської мови), як І. Кая, А. Меметов, А. Одабаш виявили, що:

– з трьох видів s слід використовувати س (сін), яка найбільше відповідає кримськотатарській мові (ص ث س): ساری – *sari* – жовтий; سیز – *siz* – ви; سابان – *saban* – плуг;

– з чотирьох z слід використовувати ز (зе), яка найбільше відповідає кримськотатарській мові (ز ظ ض ذ): زارار – *zarar* – шкoda.

– з двох t слід використовувати ت (те), яка найбільше відповідає кримськотатарській мові (ت ط): تاتا – *tata* – сестра [3, с. 8].

Але є й інша думка стосовно використання літер «сін», «зе», «те». Так, літери س ز ت використовуються в споконвіч-

Таблиця 1

Літери кримськотатарської мови арабським письмом

Назва	Вимова (набл. до латинської)	Написання літер				№
		У кінці слова	У середині слова	На початку слова	Окреме написання	
elif	a, e, â	ا	ا	ا	ا	1
be	b	ب	ب	ب	ب	2
pe	p	پ	پ	پ	پ	3
te	t	ت	ت	ت	ت	4
se	s	ث	ث	ث	ث	5
cim	c	چ	چ	چ	چ	6
çim	ç	چ	چ	چ	چ	7
ha	h	ح	ح	ح	ح	8
hı	h	خ	خ	خ	خ	9
dal	d	د	د	د	د	10
zel	z	ذ	ذ	ذ	ذ	11
re	r	ر	ر	ر	ر	12
ze	z	ز	ز	ز	ز	13
je	j	ژ	ژ	ژ	ژ	14
sin	s	س	س	س	س	15
şın	ş	ش	ش	ش	ش	16
sad	s	ص	ص	ص	ص	17
dad(zad)	d,z	ض	ض	ض	ض	18
tı	t	ط	ط	ط	ط	19
zı	z	ظ	ظ	ظ	ظ	20
'ayın	'a	ع	ع	ع	ع	21
ğayın	ğ	غ	غ	غ	غ	22
fe	f	ف	ف	ف	ف	23
qaf	q	ق	ق	ق	ق	24
kef	k	ك	ك	ك	ك	25
sağır nun	ñ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	26
gâf (gef)	g	گ	گ	گ	گ	27
lâm	l	ل	ل	ل	ل	28
mim	m	م	م	م	م	29
nun	n	ن	ن	ن	ن	30
vav	o, õ u, ü, w(v)	و	و	و	و	31
he	h (e, ye)	ه	ه	ه	ه	32
ye	y, i, i	ي	ي	ي	ي	33

Джерело: [1; 3; 9].

Таблиця 2

Дві форми з'єднання окремих кримськотатарських літер

Назва	Вимова (набл. до латинської)	У кінці слова	У середині слова	На початку слова	Окреме написання	
elif	a, e	ا	ا	ا	ا	1
dal	d	د	د	د	د	2
zel	z	ذ	ذ	ذ	ذ	3
re	r	ر	ر	ر	ر	4
ze	z	ز	ز	ز	ز	5
je	j	ژ	ژ	ژ	ژ	6
vav	o, õ u, ü, w(v)	و	و	و	و	7
he	e, ye	ه	ه	-	ه	8

* Ця таблиця взята з праці А. Меметова [3, с. 6], проте в неї була внесена ще одна літера (у кінці таблиці), яка крім приголосної [h] відтворює голосні звуки [e], [ye].

Голосівки

	Ötre/Üstre араб. дамма [u], [ü]; [o], [ö]	Esre араб. касра [i], [i]	Üstün араб. фатха [a], [e]
Harekeler (голосівки)	رُ	تِ	بِ
	rü	ti	be
	بُر	بِر	бар
	bür	bir	bar
	* Cezim - араб. сукун – ُ		
	كُتُب	بِزِم	كَيْك
	kütüb	bizim	kepek
Tenvin Подвоєння в кінці слова однієї з трьох голосівок, що позначають голосні звуки	أ	إ	أ
	ün	in	en
	مُشَارُون	سَهْلِين	بَعْظَان
	müşârün	cehlin	ba'zen

* Ця таблиця є похідною з деякими правками [8, с. 22].

но тюркських та в слов'янських, а ص ث ذ ط ظ ض – суто в арабсько-перських запозиченнях [1, с. 5]:

– Літера ا (еліф) може читатися як ا – a – e: ا – ata – пращур;

او – ev – дім.

– Літери ق ط ظ ص ض надають твердого звучання наступним за ними голосним звуком: قالماق – qalmaq – залишатися; – قیز qız – донька; – صیصیقاq – гаряче; صوk – soñ – нічля [1, с. 38]; – طایاق – palqa – палка; طوپال – topal – кульгавий [3, с. 29]; – ارارض – ararız – виклад; نیتام – nizam – порядок [3, с. 28].

– Літери گ (кеф) گ (геф) вимагають після себе використання м'яких голосних звуків, а носова گ (нь), як і ці дві літери, частіше зображується однаково (ك) [1, с. 6]: كچوك – küçük – маленький; – شاکرد – şagird (суч. şegirt) – підмайстер [1, с. 13]; صوk – soñ – нічля.

– Літера و (вав) вимовляється як приголосний звук [v], крім цього ще використовується для вираження голосних звуків [ö], [o], [ü], [u]. На початку слова має такий вигляд: او (ö, o, ü, u): – اولماق olmaq – бути; – өтүр ötür – життя; – اوچ – üç – три [1, с. 31]; – ده deve – верблюд.

– Літера ی (йе) вимовляється як приголосний звук [y], крім цього, ще використовується для позначення голосних звуків [i], [i]. На початку слова має такий вигляд: ای – (i, i): – ایسته mek – бажати [1, с. 28]; – ای – ай – рік [1, с. 35].

– Літера ل (лям), поєднавшись з літерою ا (аліф), має такий вигляд (це потрібно запам'ятати) – لاله – lüle – тольпан.

В арабській мові для того, щоб правильно читати, використовують голосівки (знаки حركة (харакат, або хареке)) – систему надрядкових і підрядкових діакритичних знаків, які вживаються в арабському письмі для позначення коротких голосних звуків та інших особливостей вимови слова, які не відображаються буквами. Оскільки літерами арабського алфавіту позначаються тільки приголосні й довгі голосні, то текст без а неможливо «читати вголос»: можна лише «вгадувати вимову» написаних у ньому слів. Текст із розставленими голосівками, навпаки, містить всю необхідну для його прочитання інформацію [12]. На початку ісламізації в тюркському світі з XIII і до XVI ст. використовували хареке, щоб правильно читати Quran (Коран), а також інші літературні твори [3; 8].

Harekeler (голосівки):

Üstün (фатха, араб. فتحة «розкриття») Рисочка над літерою позначає звуки [a], [e]. Відповідна буква подовження – (аліф).

Ötre/Üstre (дамма, араб. ضمة «з'єднання») Гачок над літерою позначає звуки [u], [ü], [o], [ö]. Відповідна буква подовження – و (вав).

Esre (касра, араб. كسرة «ламання») Рисочка під літерою позначає звук [i], [i]. Відповідна буква подовження – ي (йа ').

Cezim (сукун, араб. سكون «тиша») Кружечок над буквою позначає відсутність голосної.

Tenvin (üstünlü tenvin, ötreli tenvin, esreli tenvin) Подвоєння в кінці слова однієї з трьох голосівок, що позначають голосні звуки (танвін, араб. تنوين), утворює закінчення відміни, що позначає невизначений стан цього слова та вимовляється як an, in або un залежно від подвоєння голосівки. Танвін присутній також у деяких іменах власних, наприклад مُحَمَّد – мухаммадун («Мухаммад»). У класичній арабській мові закінчення відміни не вимовляється в кінці фрази або перед паузою; у розмовній мові воно не вимовляється зовсім (таблиця 3) [8; 12].

Наприклад, в афіксах присудковості третьої особи повинно бути -dir (-dir), але ми бачимо, що в давній кримськотатарській писемності не відображаються короткі звуки [i], [i]: قابویر – це двері? – بو نه یر? – це що? [1, с. 10]; – شاکرد – şagird (суч. şagirt) – підмайстер.

Важливою особливістю сучасної кримськотатарської фонетики є закон сингармонізму голосних і приголосних [9]. Зокрема, відповідний закон сингармонізму приголосних такий: якщо остання буква слова глуха приголосна (p, k, t, ş тощо), то доданий афікс буде розпочинатися глухою приголосною (якщо цей афікс має варіант із глухою приголосною); а якщо остання літера – дзвінка (b, g, d тощо) чи сонорна (l, m, n, ñ, r тощо), то афікс розпочинатиметься дзвінкою приголосною: ev – эв – дім; evde – эвде – вдома; evden – эвден – з дому; sinif – сыныф – клас; sinifta – сыныфма – у класі; siniftan – сыныфтан – із класу; [9] azbar – азбар – двір, azbarda – азбарда – у дворі, azbardan – азбардан – із двору. У давній кримськотатарській мові вищезазначені афікси (місцевого й висхідного відмінків) мають тільки дзвінки відповідники (دا – da, ده – de; – dan – den), але після літер ق س ش ك ت вимовляються як -ta, -te; -tan, -ten: – قیزлар азбарда küçük qızlar azbarda – маленькі дівчатка вдома [1, с. 12]. До цього правила можна додати ще афікси минулого часу (-di, -di): – اچدی açtıq – відкрили; اتدی – attı – кинув [1, с. 24].

Висновки. Лексика кримськотатарської мови, у своїй основі кипчацька, містить значну кількість елементів південно-західних мов, завдяки чому в мові багато синонімів. Окрім того,

потужними були впливи булгаро-хозарських і давньоогузьких говорів, а пізніше – турецької, російської мов [9]: *tata* – старша сестра – *ابلا* (*ablā* – старша сестра1) (, с. 31].

З огляду на вищезазначене, дослідження давньої кримськотатарської писемності допоможе вирішити низку питань, зокрема, збагатить лексичний склад кримськотатарської мови.

Література:

1. Кая И. Руководство для обучения крымскотатарскому языку / И. Кая., А. Одабаш. – Симферополь : Крымиздат. – 1924. – 108 с.
2. Кокиева А. Къырымтатар эдебиятынь тарихы. 9-нджы сыныф ичюн / А. Кокиева – Симферополь : Къырымдевет окув педагогика нешрияты. – 2002. – С. 232.
3. Меметов А. Эски къырым-арап язылары / А. Меметов. – Акъмеджит : Оджакънешрияты. – 2012. – 35 с.
4. Меметов А. Крымскотатарский язык. История изучения. Лексикология. Фонетика. Морфология : [монография] / А. Меметов. – Симферополь : КРП «Издательство Кримнавчпеддержвидав» – 2013. – 576 с.
5. Севортян Э. Крымскотатарский язык / Э. Севортян. – Москва : Языки народов СССР. – Том 2. Тюркские языки. – 1966. – С. 234.
6. Усеинов С. Изучайте крымскотатарский язык / С. Усеинов. – Симферополь : Оджакъ, 2005. – 200 с.
7. Эмирова А. Правила крымскотатарской орфографии и пунктуации / А. Эмирова И. Керимов, Е. Ганиева. – Симферополь : КРП «Издательство «Кримнавчпеддержвидав», 2012. – 92 с.
8. Develi H. Osmanlı türkçesi kılavuzu 1 /H. Develi – İstanbul : 3F Yayinevi – 2006. – 400 s.
9. Кримськотатарська мова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Кримськотатарська_мова.
10. Орхоно-енісейська писемність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.khakasia.com/forum/index.php/Орхоно-енісейська_писемність.
11. Клавиатура фарси (раскладка языка фарси) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.neoland.ru/klaviatura_farsi.htm.
12. Огласовки в арабском письме [Електронний ресурс]. – Режим доступу : wikipedia.org/wiki/Огласовки_в_арабском_письме.
13. Онлайн словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medeniye.org/lugat/>.

Покровская И. Л., Эмирамзаева А. С. Этапы становления и развития крымскотатарского языка

Аннотация. Крымскотатарский язык формировался в течение нескольких столетий в два этапа: старокрымскотатарский – с XIII–XV ст. и среднекрымскотатарский – с XV–XX вв. Сверхмощное влияние на язык наблюдалось со стороны арабского языка, затем – османского и других тюркских языков. Статья посвящается вопросу формирования и становления крымскотатарского языка, большое внимание уделено алфавиту. Выделены и проанализированы фонетические, морфологические особенности крымскотатарского языка (*qırımtatar tili*).

Ключевые слова: крымскотатарский язык, письменность, фонетические, морфологические особенности, лексико-семантические изменения.

Emiramzayeva A., Pokrovska I. Stages of formation and development of the Crimean Tatar language

Summary. The ancient Crimean Tatar language was formed for several centuries, namely in two stages: the Old from the XIII – XIV centuries. And Middle in the fifteenth and twentieth centuries. Excessive influence on the language was from the Arabic language, later – also from other Turkic languages, and the latest five centuries from the Ottoman Turkish language. The article is devoted to the issue of forming the Old Crimean Tatar language during these stages. High attention is paid to the alphabet. The phonetic, morphological features of the Old Crimean Tatar language (*eski qırımtatar tili*) are highlighted and analyzed.

Key words: Old and Middle Crimean Tatar language, written language, phonetic, morphological features, lexical and semantic changes.